

Maria Silađi – Silard Antal
PORUKE SA ZIDOVA 2

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Maria Silađi – Silard Antal
PORUKE SA ZIDOVA 2

Maria Silađi – Silard Antal

**PORUKE SA ZIDOVA 2
ZNAKOVI JEVIJEJA**

K a t a l o g i z l o ŷ b e
Arhiv Vojvodine, 8. februar – 15. februar 2021.

Novi Sad, 2021.

© Maria Silađi, 2020

© Silard Antal, 2020

© Arhiv Vojvodine, 2020

SADRŽAJ

- 9 REČ RECENZENTA
- 23 IMENA I NATPISI NA ZIDOVIMA SINAGOGE
- 33 PRIČE IMENA
- 73 ZAVRŠNA REČ
- 79 IZVORI

Posebno se zahvaljujemo na saradnji Olgi Andraši.

*„Pesma moja, izgovorena negda, u mraku,
Svetli na zidu poput vatrenih slova.
Zapamti dobro: danas su to samo reči, sive,
Koje će živeti, kada ja već ne budem,
Postojeće i tada, kada mene više biti neće.“*

Frideš Karinti

REČ RECENZENTA

REČ RECENZENTA

Nakon uspešnog, interesantnog i pionirskog poduhvata analize zidnih grafita novosadske rimokatoličke crkve imena Marijinog, autorski par Maria Silađi i Silard Antal, upustili su se u novu, uzbudljivu avanturu traganja, otkrivajući ovaj put zidne natpise novosadske Sinagoge.

Tragajući i istražujući ko se sve, eventvano, može skrivati iza ostrim predmetom uklesanih, ili grafitom olovkom napisanih imena ili inicijala, oni su kroz biografije potencijalnih autora grafita razotkrili deo vredne istorije Jevrejske zajednice, Sinagoge ali i grada Novog Sada.

Priča uklesanih imena otpočela je za vršetkom gradnje Sinagoge, a obrađene biografije, kao i razotkriveni detalji lične prirode, dokumentuju ne samo period uspona Jevrejske zajednice, već kasnije i stradanje njenih članova u Novosadskoj raciji, logorima smrti i radnim logorima.

Maria Silađi i Silard Antal su iz jednog neobičnog ugla posmatranja, (mogli bi reći, kroz biografsku rekonstrukciju istorije), – dešifrujući preostale *znakove Jevreja* –, ukazali na procvat a potom i na tragičnu sudbinu Jevrejske zajednice.

Ova izložba je dokaz da je Sinagoga, osim što (i) kroz sačuvane grafite čuva svoju istoriju, zbog svojih monumentalnih, vrednih arhitektonskih karakteristika i detalja, i nepresušna umetnička inspiracija. Silard Antal je, naime, na svojim umetničkim fotografijama značajki percipirao i ovekovečio vrednosti i interesantne detalje eksterijera i enterijera Sinagoge, te njegovi snimci skladno dopunjuju tekstualni deo, sa kojim čine jednu celinu.

Na kraju se nameće i zaključak, kao poruka ove knjige: ne potcenjujte grafite, jer oni pripovedaju i čuvaju istoriju!

Ferenc Nemet

בית המדרש לרבנים

כי כתיב בית תפלה

IMENA I NATPISI

L. 1000 1000

1100

IMENA I NATPISI NA ZIDOVIMA SINAGOGE

Svakodnevni prolaznici pored Sinagoge ni ne slute kakve sve male priče kriju njeni zidovi. Vibrirajuće fasade od opeke skoro su apsorbovale imena koja su njihovi preci, u dobrom raspoloženju ili u očajanju, napisali na zidove.

Istočni i zapadni zid sinagoge pokriven je mnoštvom grafita, dok na severnom pročelju radoznali uglavnom mogu videti samo sitnije crteže i brojeve. Često pored imena nalazimo i godinu, ponekad i razred koji je data osoba pohađala, ili zanimanje, ili pak objašnjenje šta je tražio u blizini Sinagoge. Pored imena nalazimo i brojeve, kalkulacije, koje verovatno potiču iz vremena izgradnje sinagoge, kada su građevinski majstori možda izračunavali koliko im je građevinskog materijala još bilo potrebno. I jedan građevinski radnik je odlučio da ostavi traga za sobom. Više đaka se usudilo da skrnavi zidove, te su oni, pored svojih imena, urezali i imena a možda i prezimena svojih profesora, čak su nacrtali i njihovu karikaturu. Na zidove je urezano dosta Davidovih zvezda, ali je bilo i neobičnih crteža.

U enterijeru crkve malo natpisa govori o događajima koji su se tu odigrali,

o patnji Jevreja tokom Drugog svetskog rata, mada je opravdano pretpostaviti da se Jevreji koji su čekali na deportaciju nisu ustručavali da ostave nekog traga za sobom. Tokom renoviranja ti dokumenti jednog vremena u potpunosti su nestali, te se samo možemo nadati da će se tokom nekog narednog renoviranja ponovo ukazati ispod novijih slojeva farbe. Ono što se sačuvalo jesu pločice sa imenima na klupama, koje nisu predmet našeg istraživanja, s obzirom da su postavljane svesno, te ne predstavljaju skrivene znakove, nove generacije ih uočavaju jer označavaju mesto određene porodice u Sinagogi, koja je dala svoj prilog za njenu izgradnju.

Tokom našeg istraživanja sakupili smo vidljive, iako tajne znake, fokusirajući se na ona imena i slike koji su nastali pre 1945. Pretežno su to natpisi na spoljašnjim fasadama, ali smo obradili i onih nekoliko imena koja su preživela renoviranje enterijera. Ko su bile te osobe koje su najčešće grafitnom olovkom, a ponegde ostrim predmetom, urezivale svoja imena na zidove? Šta nam pričaju ta imena o ličnostima, o vremenu i o gradu?

Kérem hágya is

Neu Mentchen

wa man by ege of overlet
Foknyer wylow

16

24

PRÍČE IMENA

3
Bader

PRICHE IMENA

Bader

Moguće je da se iza prezimena Bader krije Đerđ Bader, koji se rodio u Segeđinu 1913. godine. U jevrejsku školu u Novom Sadu upisao se 1922. godine. Njegov otac, Mikša Bader, bio je trgovac tekstilom, koji je imao radnju u današnjoj Poštanskoj ulici, dok je porodica stanovala u današnjoj Sremskoj ulici (ANDRÁSI, rukopis). Iz jednog članka objavljenog u listu *Délmagyarország* saznajemo da je Đerđ Bader 1942. bio u zatvoru. Članak govori o suđenju zatvorskom čuvaru Adrašu Faragou, koji je u zatvor prošvercovao pismo i paket dvadesetdevetogo-

dišnjem novosadskom trgovcu tekstila, Đerđu Baderu, koji mu je bio poveren na čuvanje (*Délmagyarország* 1942/263). Njegova majka, koja je bila udovica, umrla je u Aušvicu (ŠOSBERGER 1998a: 302), dok o daljoj sudbini Đerđa Badera nemamo nikakvih podataka.

Ako bismo želeli da skinemo sumnju sa Đerđa Badera, ukazuje nam se jedan drugi lik, Maćaš Bader, poverenik Jevrejske crkvene opštine u periodu između dva rata (RADO–MAYOR 1930: 127). Možda je on na taj način želeo da istakne svoju ulogu u zajednici.

Beer A. (A. Ber)

Između dva svetska rata u Novi Sad su bile pridošle osobe sa prezimenom Ber, čije lično ime počinje sa slovom A, te možemo pretpostaviti da se možda radi o Adolfu Beru, koji je rođen 1902. u Bačkoj Topoli. On je živio u Novom Sadu od 1937. gde je u ulici Ilone Zrinji br. 10. vodio svoj pogon. U junu 1941. Ber je svoju firmu reklamirao u listu *Textil-Ipar*, pre nego što je rat na nju ostavio traga, i to na sledeći način: „Adolf Ber proizvodnja kravata i marama, Novi Sad, ulica Ilone Zrinji br. 10. Veštačka svila marke Adbeno, i svilene modne kravate, šalovi od čiste runske vune kao i marama od muslina, prvoklasnog kvaliteta“ (*Textil-Ipar* 1941:13). Prema pisanju štampe, proizvodi ove firme imali su najviše uspeha u boljim

prodavnicama. Njegova supruga, Hajnalka Frenkl, bila je poreklom iz Ade, i imali su kćerku Anu, rođenu 1937. godine. 1944. godine, u jeku Drugog svetskog rata, Ber, koji je tada ima 42 godine, poginuo je u Rusiji. Njegova kćerka Ana pogubljena je u Aušvicu, dok je njegova supruga preživela rat (ŠOSBERGER 1998a: 305).

Iako je, prema izvorima, Adolf Ber odavao utisak čestitog poslovnog čoveka, ipak sa razlogom pretpostavljamo da je on ostavio trag na zidu Sinagoge. Ali ne isključujemo ni mogućnost da je to uradila njegova ćerka, Ana, koja se 1943. upisala u prvi razred škole pored Sinagoge. Porođica je tada živela u ulici Ustava (ANDRAŠI, rukopis).

BOSTON

Bresslauer Frigyes 1921. IV. 18. III (Frideš Breslauer)

Frideš Breslauer je rođen navedenog datuma ili je baš tada odlučio da upiše svoje ime na zid Sinagoge. Prema izvorima, krajem 19. veka malo osoba je nosilo prezime Breslauer, svega njih četiri (SREMAC 2019: 63). Moguće je da je Frideš, za kojim tragamo, rođen kasnije, nakon 1900. godine, ili baš upravo 1921, a nije izvesno da je bio iz Novog Sada.

U tim godinama se, međutim, desio jedan tajanstven slučaj. Kornel Breslauer, student iz Novog Sada, 1928. godine otrovao se u Budimpešti (*Prágai Magyar Hírlap* 1928/289). Kako se ispostavilo, on je u svojoj hotelskoj prijavi koristio lažno ime, tako da je moguće da je zapravo to bio Frideš, jer su istražitelji utvrdili da je zaista stigao iz Novog Sada (*Pesti Napló* 1928/286).

Ne možemo biti sigurni da li se u knjigu večnosti upisalo lice za prezimenom Bruk ili Brik (Brück). Ako je to bila osoba sa prezimenom Brik, tada možemo posumnjati na novosadskog kožarskog trgovca Lazara Brika, koji je 1892. godine imao radnju u Futoškoj ulici (JEKELFALUSSY 1892: 266). Lazar je bio i na izornoj listi Jevrejske crkvene opštine 1895. godine (ŠOSBERGER 1988a: 187), te je i kasnije bio aktivni član zajednice (RADO-MAYOR 1930: 170–172). Ne možemo, međutim, saznati da li su njegovi potomci imali nekakvog udela u čitavoj priči.

Ako je prezime ipak Bruk, bilo bi zanimljivo verovati da je učinilac bio Ferenc Bruk, direktor Državne trgovačke škole (*Buda és Vidéke* 1898/302). U istoriji Novog Sada, na prelazu iz 19. u 20. vek često se srećemo sa imenom Ferenc Brika. Bio je, pretpostavljamo, svestrana ličnost, osnivač, vođa i član više društava, a pored toga i sudski grafolog. O njemu u Izveštaju Novosadske mađarske kraljevske više trgovačke škole između ostalog piše: „Ferenc Bruk direktor više trgovačke

škole. Stručnu spremu stekao iz prirodopisa i hemije za realne škole. Predavao je geografiju za trgovce u srednjim, a geografiju, hemiju i poznavanje robe u višim razredima” (BRUCK 1908). Rođen je u Vršcu 1852. godine, 1873. radio kao privatni profesor Fakulteta tehničkih nauka „Jožef“ u Budimpešti, a iste te godine došao je u Novi Sad gde je počev od 1883. bio u statusu direktora (SZINNYEI 1891).

Brukovi savremenici, govoreći o njegovim osobinama, tvrdili su da poseduje snažnu volju, izdržljivost, doslednost, čudesnu radnu sposobnost, neumornu aktivnost, osećaj za praktičnost i priznatu organizaciju sposobnost. Dvadesetpetogodišnjica njegovog profesorskog rada obeležena je dostojno, a za taj događaj su se i profesori i đaci nedeljama pripremali. Od gostiju možemo izdvojiti Viktora Flata, glavnog župana slobodnog kraljevskog grada Novog Sada, potom pisca Antona Hadžića, predsednika Matice srpske, i dr Vladimira Demetrovića, gradskog šefa policije, a na proslavi su bili prisutni i direktori i učitelji škola, kao i mnogobrojni

prijatelji i poštovaoci slavjenika (BRUCK 1898: 112). Koliko je Bruk zadužio grad vidi se, između ostalog, i iz činjenice da je, pored arhitekta Derđa Molnara, Ferenc Bruk zdušno podržavao ideju Menjherta Erdujheljija da napiše istoriju Novog Sada (ÓZER 2012: 27); takođe je pokrenuo ideju da, nakon regulacije Đerdapa, u Novom Sadu bude izgrađeno zimsko pristanište, te pristanište za pretovar robe velikih brodova (*Fővárosi Lapok* 1890/317).

Ferenc Bruk preminuo je 1915. u 63. godini života, što znači da je nakon izgradnje Sinagoge imao dovoljno vremena na raspolaganju da zabeleži svoje prezime na zidu ove plemenite građevine kako bi, i na taj način, ostavio traga o sebi (*Az Ujság* 1915/21).

Brüll László (Laslo Brill)

Laslo Brill rođen je 1909. u Novom Sadu od oca Filipa i majke Irene Vajnfeld (SREMAC 2019: 65). U prvi razred jevrejske škole upisao se 1915, a godinu dana kasnije izgubio je oca. Nije nam poznat razlog, ali Laslov otac je verovatno život izgubio u Prvom svetskom ratu (ANDRAŠI, rukopis).

Ime Lasla Brila 1944. godine zabeležio je i list Budapesti Közlöny. Laslo Brill je sa Belom Vurst držao specijalizovanu prodavnicu električne robe i radio aparata u ulici Adolfa Hitlera br. 3. Te godine gradonačelnik je suvlasnika, Belu Vursta, postavio za rukovodioca firme (*Budapesti Közlöny* 1944/110). Ne znamo gde se tada nalazio Laslo Brill, ali znamo da je život okončao u jednom gulagu u Sovjetskom Savezu (ŠOSBERGER 1998a: 311).

Csernyei (Černjei)

Iza prezimena Černjei se, po svojoj prilici, krije Mor Goldberger-Černjei, pored čijeg imena je i njegova karikatura. Rođen je 1861. u Bakonjnani i bio profesor jevrejske škole između 1890. i 1923. (ANDRAŠI, rukopis). Moguće je i da su karikaturu pored njegovog imena nacrtali njegovi đaci. Na istom mestu se nalaze još dva natpisa, Pikard i Pisalo, što su možda bila profesorova pogrдна imena, poznata đacima. Njegova supruga, Ana Kon, takođe nije bila poreklom iz Novog Sada. Imali su troje dece, Matzaša, Lasla i Vilmu, koja su rođena u našem gradu, za vreme službovanja njihovog oca (SREMAC 2019: 67).

Mor Černjei bio je svestrana ličnost.

Tako, na primer, za podizanje spomenika Verešmartiju u Budimpešti nije samo prikupljao novčane priloge, već je i sam bio priložnik, u skladu sa svojim mogućnostim (*Budapesti Hírlap* 1900/327). Ovaj profesor nije bio samo primeran građanin, s obzirom da se ponekad uplitao i u zanimljive avanture. O jednom takvom događaju je on sam izvestio list *Budapesti Hírlap*, koji je priču odmah i objavio: „Profesor Mor Černjei, Žigmond Glase činovnik štedionice i Mano Brojer zubarski tehničar imali su zabavnu avanturu u glavnom gradu Srbije. O svemu tome su nas, oni sami, odmah izvestili. Juče su bili na izletu u Topčideru, u letovalištu srpskog kralja. Zbog velike vrućine hladili

su se lepezom. Nepodoznivo su se šetali u parku, kada su odjednom primetili da ih slede policajci. Oružana pratnja nika-ko nije odustajala, štaviše sve više su im se približavali... Troje Mađara privedeni su u policiju, gde su im najpre oduzeli lepeze. Saznali su da ih optužuju za uvredu njegovog veličanstva kralja, budući da je na svakoj lepezi bila nacrtana roda. A to je predstavljalo veliki greh, jer su je smatrali aluzijom na poznat slučaj kraljice Drage. U policiji troje Mađara ispitivano je tri sata, ali je na kraju postalo jasno da lepeze sa slikom rode nisu kupili namerno. Pušteni su na slobodu, međutim, dokaz krivnje im nije vraćen” (*Budapesti Hírlap* 1901/207).

Kao priznanje za svoje profesorsko umeće, 1908. dodeljena mu je stipendija „Karolj Kubinji“. List *Néptanútok Lapja* je o tome pisao: „Novosadski Jevrejski školski odbor je stipendiju ’Karolj Kubinji’ dodelio učitelju Moru Černjeiju, koga je smatrao dostojnim nagrade” (*Néptanútok Lapja* 1908/22). Izvori upućuju na to da se bavio i novinarstvom, te su mu članci objavljivani u lokalnim listovima. List *Délmagyarország* je 1911. izvestio o tome da je protiv njega pokrenut sudski

postupak za uvredu časti putem štampe (*Délmagyarország* 1911/74), te pretpostavljamo da je neko doživeo neki od njegovih članaka kao uvredu. Černjei je između 1911. i 1913. bio urednik lista *Újvidéki Napló*. Bio je i član Udruženja stenografa Segedina (*Délmagyarország* 1912/240), budući da je i sam predavao stenografiju, a u istom gradu je držao i predavanja iz oblasti prirodnih nauka. 1937. godine je tadašnjem Jevrejskom muzeju poklonio vredna arhivska dokumenta, zbog čega je dobio i zahvalnicu od te institucije (MZSML – Az Országos Magyar Zsidó múzeum és könyvtár iratai [1930–1952] – Adományköszöntők). Vest o njegovoj smrti preneo je list *Dunántúli Napló*, 20. maja 1938. (*Dunántúli Napló* 1938/113).

Bilo je, međutim, i drugih stanovnika Novog Sada sa tim prezimenom. Tako su, na primer, tri brata Černjei ubijena u tadašnjem Hotelu Sloboda, tokom Drugog svetskog rata (ŠOSBERGER 1988: 33). Moguće je da se radilo o deci ili rođacima Mora Černjeija, a moguće je i da je jedan od njih bio autor zidnog grafita. To, međutim, ne možemo znati sa sigurnošću.

PINARD

of

of

of

Fleischmann (Flajšman)

Svoj rukopis na crkvi možda je ostavio isti onaj Flajšman koji je tokom Drugog svet-skog rata izvršio i jedno manje protivzako-nito delo, o čemu nam svedoče dokumenti Mađarske novinske agencije (MTI). Prema tim dokumentima, pomenuta osoba nije samo oštetila Sinagogu, već je u novembru 1941. nagovorila nekoliko nemačkih vojnika da njegovu taštu i tasta iz Beograda prokrijumčare na mađarsku teritoriju. To je i učinjeno, za novčanu nadoknadu od tri hiljade pengea. Slučaj je otkriven, te je Sud u Novom Sadu troje učesnika, među njima i Flajšmana, osudio na mesec dana zatvora (*MTI Napi Hírek* 1941. decembar 13.).

U Novom Sadu je u međuratnom periodu živeo i Šimon Flajšman, koji je bio glavni šakter i živeo u zadnjem dvo-rištu Sinagoge. On je pripremao decu za bar-micvu. Čini se da Šimon radio i kao kantor. Supruga mu se zvala Cecilija, a deca Berci i Margit. Roditelji su zajedno sa svojom kćerkom život izgubili u Aušvi-cu, dok je Berci umro u Sovjetskom Save-zu (ŠOSBERGER 1998a: 374).

Friedmann (Fridman)

Autor natpisa, Fridman, mogao je biti Mor Fridman, trgovac iz Kovilja, protiv koga je 1906. godine Novosadska štedionica pokrenula stečajni postupak. On je naime bio vlasnik firme Mikša Fridman i sin (ANDRAŠI, rukopis). O jednom važnom događaju u životu Mora Fridmana, tačnije o njegovoj ženidbi, 1894. godine izvestio je list *Tolnamegyei Közlöny*, u kojem čitamo: „Novosadski trgovac Mor Fridman prošle nedelje se venčao sa gospođicom Ernóm Frojđ Pakson, kćerkom zemljoposjednika Armina Frojđa” (*Tolnamegyei Közlöny* 1894/126). U maju iste godine pomenuti list izvestio je i o njihovoj veribi, budući da je Armin Frojđ verovatno igrao značajnu ulogu u životu županije. O Arminu Frojđu čitamo da je bio veletrgovac iz Pakša i veliki zakupnik (*Tolnamegyei Közlöny* 1894/268).

Ako ostavimo po strani ovaj svečani događaj, možemo pronaći više mladića sa prezimenom Fridman, koji su u prvoj polovini 20. veka mogli ostaviti svoj rukopis na zidu Sinagoge, na primer: Moric, Geza, Reže, Leo, Rene, Alfred, Oto, ali bilo je i više devojaka koje su se tako prezivale a

koje takođe ne možemo isključiti, kao na primer: Roza, Julesa, Margit, Ilona i Marta (SREMAC 2019: 97–98.). Nije nam poznato ko je od njih ostavio svoj rukopis.

U Novom Sadu bio je još jedan Mor Fridman, koji je 1900. imenovan za gradskog veterinara (*Magyar Nemzet* 1900/348). Godine 1909. je još bio u našem gradu (*Zemplén Vármegye Hivatalos Lapja* 1909/2). Za vreme Prvog svetskog rata, tačnije 1916. godine, veterinara Mora Fridmana su više puta premestili iz Novog Sada, gde je do tada radio. Moguće je da ga je upravo to nagnalo da ostavi trajan trag u svom voljenom gradu. List *Budapesti Hírlap* je februara 1916. izvestio da je Ministarstvo poljoprivrede uputilo mađarske činovnike na rad u Srbiju, i to na duže vreme. Među njima bio je i Mor Fridman, mađarski kraljevski veterinar (*Budapesti Hírlap* 1916/56). Nedugo potom, list *Földművelési Értesítő* izvestio je o tome da je ministar Mora Fridmana premestio u Nađseben (Sibiu – Rumunija), dok je istovremeno veterinara iz Nađsebena uputio u Novi Sad (*Földművelési Értesítő*

1916/12). Nije nam poznato gde se na kraju skrasio naš veterinar, ali je po svedecu to mesto, u kojem je služio 16 godina, morao da napusti.

U štampi se pojavljuje još jedna interesantna osoba sa prezimenom Fridman, kojeg nikako ne možemo isključiti kao potencijalnog autora. Više listova izvestilo je o slučaju Davida Begera, trgovca senom i prevaranta, koga je više osoba tužilo za prevaru. On je našao tri svedoka koji su svedočili u njegovu korist, kako se kasnije ispostavilo – lažno. Jedan od svedoka bio je i Novosađanin, Jožef Fridman (*Friess Ujság* 1912/24).

U Novom Sadu je u međuratnom periodu živeo i Tibor Fridman, apotekar, koji je radio i u Bačkoj Palanci. Život je izgubio u Novosadskoj raciji 1942. godine (ŠOSBERGER 1988: 106).

Možemo eventualno sumnjati i na Erne Fridmana, koji je jedno vreme uređivao list *Zsidó Újság*, kao i na Šandora Fridmana, nekadašnjeg urednika lista *Ujvidéki Hírlap*. Mogla je to da bude, daka-ko, i Helena ili Ilona Fridman. Ona je, kao dama savremenih nazora, početkom 20. veka radila kao modna kreatorka (ŠOSBERGER 1988: 109, 117, 160).

Ispisivanje svog imena na zidu novosadske Sinagoge nije bio jedini greh Đule Fridmana. Maloletnog delikventa kasnije je tražila policija više gradova i država, zbog niza krivičnih dela prevare. Listovi su se novosadskim mladićem starim 30. godina najviše bavili 1936. godine, kada je naveo na beg šesnaestogodišnju iskušenicu jednog budimpeštanskog samostana, Agneš Cipepfenig.

Đula Fridman, rođen 1906. u Malom Iđošu, u svetu podzemlja bio je poznat kao „lepi Đusi“, a bio je na poternici policije u Subotici, Novom Sadu, Beogradu, Varšavi, Berlinu i Briselu. Naime, bivši privatni činovnik se nije bavio samo navođenjem devojaka na beg, već i menjanjem valuta, najčešće tako

Friedmann Gyula I IV. (Đula Fridman)

što je novac uzimao a potom bežao. Bio je „valutni anđeo“ međunarodnog voza koji je saobraćao na liniji Budimpešta–Beograd–Istanbul.

Pre nego što je pomenutu devojku naveo na beg, svoje valutne usluge ponudio je i jednoj francuskoj grofici, ali ga je uhapsila subotička policija. Odatle je sproveden u Novi Sad, gde je pušten na uslovnu slobodu. On je to iskoristio, nabavio novac, te pobegao u Osijek, a potom otputovao, sa falsifikovanim ispravama, u Budimpeštu, gde je pomenutu devojku nagovorio na beg, a zatim ponovo nestao. Mlada iskušena iz samostana vratila se nakon dva dana, Đula, međutim, nije (*Pesti Napló* 1936/48; *Esti Kurir* 1936/55; *Pesti Napló* 1936/55).

Илија Рајх

Ko je mogao biti taj Ileš Rajh, koji je svoje ime ispisao ćirilicom na zidu Sinagoge? Štampa beleži dve osobe s tim imenom, ali nijedna nije bila iz Novog Sada. Jednu možemo odmah isključiti iz kruga potencijalnih autora. Reč je o Ilešu Rajh, nekadašnjem stanovniku Budimpešte, koji je 1912. svoje prezime promenio u Rona (*Pesti Hírlap* 1912/145).

Postojao je još jedan Ileš Rajh, koji je dobio priznanje za učešće u Prvom svetskom ratu. Imao je čin poručnika (*Budapesti Közlöny* 1918/175). Možda je, kao mađarski vojnik, bio i u Novom Sadu, tokom Drugog svetskog rata? Ili u periodu pre toga? Nije izvesno da bi on svoje ime napisao ćirilicom.

Moguće je i da je Ileš Rajh bio rođak onog Mano Rajha, koji je zajedno sa članovima svoje porodice streljan za vreme odmazde 1942. godine? Ili je stradao i Ileš? (ŠOSBERGER 1988: 38).

**Kis Pál építésnél it falazott mint kőműves. Született 1878.I.(1)8, Újvidék
(Pal Kiš)**

Pal Kiš je ostavio najviše podataka o sebi, budući da na zidu nije ispisao samo svoje ime, već i to kada je rođen, u kojim radovima je učestvovao i kada je bio kod zgrade Sinagoge. Sve to približio je grafitnom olovkom, a natpis je u proteklih sto godina izdržao sve nedaće vremena. Ime Pala Kiša pronašli smo u matičnoj knjizi rođenih. Rođen je u Temerinu 8. januara 1878. Njegov otac, Mihalj Kiš, i majka, Viktoria Ikotin, bili su rimoka-

toličke veroispovesti. Kumovi prilikom krštenja bili su Ana Babi i Stefani Šurjan (ANYAKÖNYVI ADATBÁZISOK).

Njegov kasniji životni put nije nam poznat, ali jedno je sigurno: Pal je učestvovao u izgradnji Sinagoge, najverovatnije kao zidarski pomoćnik. Već tada je verovatno prepoznao značaj zgrade i verovao je u njenu trajnost, pa je zbog toga zabeležio svoje ime, zanavek.

The Tail of the

Whispering man
Gentle at

Handwritten text, possibly a name or title, appearing as "Hansen et".

Handwritten text, possibly a name or title, appearing as "Klein".

Handwritten text, possibly a date or number, appearing as "1878 1/2".

Handwritten text, possibly a name or title, appearing as "Hansen".

Klein (Klajn)

Iza prezimena Klajn mogu se kriti brojne osobe koje su živele u Novom Sadu. Ne možemo biti sigurni koja od njih je ostavila trag za sobom. Pretpostavljamo, međutim, da je to bio Reže Klajn, o čijoj je nesretnoj ljubavnoj priči 1932. pisao i list *Keleti Újság*. Mladi advokat izvršio je samoubistvo u Zagrebu, te su njegovo telo otud dopremili u Novi Sad, kako bi ga sahranili pored majke. Priča je počela deset godina ranije, kada se tokom letovanja u Dubrovniku zaljubio u jednu otmenu devojkicu iz Subotice, ali zbog verske različitosti i tvrdoglavosti roditelja nisu mogli biti zajedno (*Keleti Újság* 1932/27).

Autor grafita mogao je biti i dermatolog iz Novog Sada, Maćaš Klajn. O njemu je list *Délmagyarország* objavio jednu interesantnu priču, i to deset godina nakon priče Reže Klajna, 1943. godine. Događaj o kojem je reč desio se dve godine ranije, 1941. godine. Naime, Jožef Kubik, dvadesetsedmogodišnji mladić iz Budimpešte, koji je u Novom Sadu služio pri vojnim trupama koje su pristigli u Južnu oblast, opljačkao je stan doktora Maćaša Klajna. Saučesni-

ci u tome delu bili su doktorova kuvarica i sobarica, Terez Koscicki, supruga Janoša Jakše, i Ilona Hancko, supruga Mihalja Bodija. Saučesnici su za ovo delo potom odgovarali pred Sudom u Novom Sadu. Po njihovom kazivanju delo su, na dan izvršenja, uz pivo dogovorili u Gostionici Hungaria. Nameštenici su znali da u kući ima dragocenih stvari. Jožefa Kubika su u kuću pustile pomenute dve žene, a on je uperio revolver u doktora i zahtevao da otpusti kuvaricu i sobaricu, budući da Jevrejima, po novom zakonu, nije bilo dozvoljeno da imaju hrišćanske nameštenike, te da im isplati otpremninu. Doktor je to i učinio. Pored otpremnine, počinitelj je iz kuće poneo sa sobom još nekoliko dragocenosti. Izvršioce je razotkrio brat Bodijeve supruge, i oni su dobili zaslužene kasne (*Délmagyarország* 1943/131). Natpis na zidu Sinagoge možda potvrđuje da ni doktor nije u potpunosti bio nevin. Maćaš Klajn je, zajedno sa suprugom Lilikom i kćerkom Mirom, deportovan u Aušvic odakle se nikada nisu vratili (ŠOSBERGER 1988: 107).

LOVE
LIFE

77

Klein Ernő (Erne Klajn)

Među stanovnicima Novog Sada nismo otkrili osobu sa imenom Erne Klajn, ali je u okruženju živelo nekoliko mladića sa tim imenom, od kojih su možda neki u međuratnom periodu boravili i u Novom Sadu. Jedan od njih, Erne Klajn, rođen je u mestu Kišjene, a 1923. godine iz Arada je izbegao u Segedin, gde je radio kao slikar. Život je izgubio 1944. tokom deportacija (DUNAINÉ-KANYÓ 1996: 58). Možda je pre toga bio i u Novom Sadu? Tu mogućnost ne možemo isključiti.

Među osumnjičenima je i vlasnik fabrike sapuna iz Sombora, Erne Klajn, i verovatnije je da je on autor grafita, nego njegov imenjaka, slikara. Erne Klajn se u novinama pominje 1942. godine, povodom toga što je sapun, proizveden od sirovina nabavljenih na crno, prodavao po visokoj ceni (*Hétfő* 1942/32). Njegov slučaj sud je razmatrao 1943. godine i, kako saznajemo iz jednog novinskog članka, njegove proizvode kupovali su i vlasnici nekih novosadskih parfimerija (*Magyar Nemzet* 1943/15). Možda je upravo prilikom sklapanja poslova u Novom Sadu odlučio da ostavi trag za sobom.

Klein Jenő (Jene Klajn)

Jene Klajn rođen je 1889. godine u Novom Sadu. Postao je poznat kao kralj čarapa, budući da je počev od 1920-ih godina držao uspešnu za prodaju čarapa, koja se verovatno nalazila u Futoškoj ulici br. 90. (STANČIĆ 2017: 454). Osim čarapa, prodavao je i košulje, koje je u početku šila njegova supruga a kasnije i cela rodbina. Kasnije je otvorio i krojačnicu, kao i dve prodavnice (ŠOSBERGER 2011: 51). Jednu prodavnicu je 1933. godine premostio u današnju ulicu Kralja Aleksandra, gde je sebi izgradio palatu po savremenim arhitektonskim principima, prema planovima tada već poznatog arhitekta Đorđa Tabakovića. Izvođenje radova vodio je Emil Santo, koji je tada takođe bio poznat u arhitektonskim krugovima. Zgrada je izgrađena u eklektičnom centru grada, te je već tada izazivala različite reakcije. Nakon izgradnje kuće, prodavnica Jene Klajna reklamirana je kao najveća i najmodernija robna kuća u Dunavskoj banovini (STANČIĆ 2017: 454–457).

Firma je u više gradova imala svoju instalaciju, uključujući Veliki Bečkerek

i Sentu, a Jene Klajn je bio i zastupnik fabrike čarapa LBO i Kajzer. Njegovi roditelji nisu bili poreklom iz Novog Sada. Otac Jakob rođen je u Čonoplji, a majka Mari Trebić u Červenki. Imao je brata Manoa i sestru Helen. Sa svojom kćerkom Jelisavetom se 1938. godine (po drugim izvorima 1941. ŠOSBERGER 2011: 51) preselio u Sjedinjene Američke Države. Tamo je držao hotel u Kaliforniji (ŠOSBERGER 2011: 51).

Znamo i za još drugog Jenea Klajna, ili Eugena Klajna. I on je rođen 1891. godine u Petrogradu. Kasnije je u Novom Sadu stanovao u tadašnjoj Streljačkoj ulici, u blizini današnje ulice Braće Ribnikara. Suprugama je bila Ana Vajs sa kojom je 1929. dobio kćerku Terezu. O njegovim drugim potomcima nemamo podatke (SREMAC 2019: 147, 148). Ne možemo zasigurno znati koji Jene Klajn je bio autor grafita, budući da na zidovima Sinagoge postoji više natpisa sa imenom Jene Klajn. Moguće je da su i jedan i drugi tamo ostavili svoj potpis. Međutim priča kralja čarapa je možda interesantnija.

Manhattan

1877

Manhattan

Lang

U Novom Sadu je 1910. godine živelo deset osoba sa prezimenom Lang. Većinom je reč o građanima katoličke veroispovesti, a samo dve osobe su bile evangelističke vere. Navedimo ih redom. Filep Lang bio je krojački pomoćnik, neoženjen, rođen 1877. godine. Istvan Lang, poslastičar, rođen 1849, direktno iz Praga došao je u Novi Sad. Sa svojom suprugom, domaćicom, živio je u ulici Rezmiveš br. 11. U našem gradu živio je i Ferenc Lang, rođen 1884, koji je na prelazu iz 19. u 20. vek bio šegrt. Bio je tu još i Mate Lang, honvedski kapetan, koji je sa svojom suprugom, domaćicom, živio u Vašarskoj ulici br. 5, a na istoj adresi je živio i nadničar Engelbert Lang sa suprugom i dvoje dece, Vilmošem i Anom, koji su tada bili učenici. Prvi je rođen 1887, a drugi 1890. godine. (*Ujvidék szab. kir. város lakosságának névjegyzéke 1901: 183*).

Uzimajući u obzir sve ove informacije, imamo tri osumnjičena, koji su u vreme izgradnje Sinagoge bili u uzrastu u kojem se uglavnom pišu grafiti. To su krojački pomoćnik Filep Lang, te dva učenika, Vilmos i Ana (*Ujvidék szab. kir. város lakosságának névjegyzéke 1901: 183*).

Pre izgradnje Sinagoge u Novom Sadu nalazimo još jednu osobu sa prezimenom Lang, i to ne bilo gde, već u jednom članku objavljenom u listu *Budapesti Hírlap*. U julu 1906. godine, tokom štrajka radžija, koji je izazvao veliku pažnju javnosti, policija je proterala Kalmana Langa, novosadskog sekretara međunarodne Socijaldemokratske partije, budući da je mlinarske radnike i stolare podsticao na pobunu (*Budapesti Hírlap 1906/192*). Zbog njegove problematične prošlosti ne možemo isključiti mogućnost da je upravo on ostavio trag na zidu Sinagoge.

Liano

Löwenberger (Levenberger)

Potruga za autorom grafita među članovima novosadske porodice Levenberger nije lak zadatak. Naime, više mladih novosadskih Jevreja imalo je to prezime u periodu između dva rata (SREMAC 2019: 171, 172). Među njima su i interesantni likovi sa prezimenom Levenberg i to ne samo iz Novog Sada već i okoline, koji su svojim problematičnim ponašanjem skrenuli na sebe pažnju tadašnje štampe.

Među njima je Kristina Levenberg iz Vrbasa, koja je u povratku iz Novog Sada doživela jednu „neobičnu, malu idilu“. Naime, čekajući voz i opraštajući se od svog prijatelja, starijeg vodnika, ona je odjednom, u čekaonici, donela na svet zdravo muško dete (*Pesti Napló* 1893/53). Ovaj događaj se desio 1893. godine, te je moguće da je autor grafita bio baš taj Levenberger, koga je majka rodila još kao devojka.

Sa slučajem Kristine Levenberger takmiči se i priča o Ištvanu Levenbergu

iz 1933. godine. Desilo se, naime, da je igračica, Marieta Kovač-En podnela prijavu protiv dvadesetpetogodišnjeg Ištvana Levenbergera, privatnog činovnika iz Novog Sada, zbog pronevere. Ištvan je, inače, bio zaposlen kao činovnik u prodavnici tekstila jednog Marietinog rođaka. Po priči igračice, ona se sa mladićem srela tokom jednog gostovanja u Zagrebu i tom prilikom mu je predala poveću sumu novca, zamolivši ga da novac položi na njen ime, na štednu knjižicu u Budimpešti. Prilikom prijave igračica je tvrdila da to nije urađeno. Mladić je, pak, tvrdio suprotno. Budući da do objave novinskog članka od novčanih zavoda nije stigla potrebna potvrda o tome, slučaj je ostao nerešen. Štampa se kasnije nije bavila ovim događajem (*8 Órai Ujság* 1933/267).

Ako sagledamo osumnjičene, najlakše je pretpostaviti da je autor grafita bio pronevertelj, koji se verovatno ni od drugih stvari nije ustručavao.

Pataki Imre (Imre Pataki)

Imre Pataki rođen je 1899. u Ruskom Krsturu, od oca Šamu Patakija i majke Hermine Levi. Njegov brat Bela rođen je godinu dana ranije (SREMAC 2019: 192).

Šamu Pataki rođen je u Bonjhadu, a između 1904. i 1924. radio je u Sinagogi kao šames, odnosno crkveni sluga. Imre se 1933. godine kandidovao na izborima za Jevrejsku crkvenu opštinu (ŠOSBERGER 1988: 141, 194).

Moguće je da su i članove jedne takve porodice vernika došli u iskušenje da svoje ime ostave zapisano u večnost, i to ne bilo gde nego upravo u unutrašnjosti Sinagoge. Imre Pataki je svoj život okončao kao žrtva Novosadske racije (ŠOSBERGER 1998a: 356).

Rajter Ilona nagyon szép csodás (Ilona Rajter)

Nije nam poznato ko je Ilonu Rajter smatrao lepom i divnom, međutim, otkrili smo ko je bila Ilona Rajter. Podatak potiče iz umrlice njenog brata, Đule Rajtera, koji je preminuo 1898. u jedanaestoj godini života. Umrlica nabraja njegove sestre, između ostalog i Ilonu Rajter. Porodica je živela u Ruskom Krsturu, a pretpostavljamo da je Ilona školu pohađala u Novom Sadu. Ilona je imala nekoliko braće i sestara: Tereza, Regina, Laura, Nina, Moric, Jožika, Karolj i Andor. Otac joj se zvao Ignac a majka Paula (OSZK – Gyászjelentések adatbázisa).

Da li je moguće je da se radi o istoj Iloni Rajter koja je 1913. u segedinskoj Sinagogi sklopila brak sa Belom Đeri, časovničarom i juvelirom iz Segedina (*Magyar Őrások Szaklapja és Magyar Ékszeripar* 1913/16). Ako je ova pretpostavka realna, autor natpisa bi mogao biti i Bela Đeri. Ili je, možda, izvršilac bio neki raniji Ilonkin udvarač?

Pal Š - Schossberger (Pal Š - Šosberger)

Ako pogledamo listu prezimena Jevreja koji su živeli u Novom Sadu koja počinju sa slovom S, i to ona uz koja stoji i lično ime Pal, imaćemo zaista mali broj osumnjičenih. Najverovatnije da je autor bio Pal Šosberger.

Jedan Pal Šosberger rođen je 1919. u Novom Sadu, od oca Pala i majke Karoline Kajner (SREMAC 2019: 234). Njegova kasnije sudbina nije nam poznata.

Međutim, postojao je još jedan Pal Šosberger, rođen 1920. u Budimpešti, od oca Jožefa i majke Paule Fajt, rodom iz Budimpešte. Imao je i mlađeg brata, Adolfa Armanda, koji je rođen 1926. Pal je odigrao veliku ulogu u očuvanju istorije novosadskih Jevreja i objavio je nekoliko publikacija na tu temu. Zbog čega na zidu Sinagoge ne bi ovekovečio i sebe, i to na veoma direktan način?

Pal Šosberger radio je kao rukovodilac građevinskih radova, ali je do 2012. do kraja svoga života prikupljao podatke vezane za Jevreje u Vojvodini. Muški članovi njegove porodice bili su poslovni ljudi, a majka vaspitačica. Tokom Drugog svetskog rata bio je na prinudnom radu u borskom rudniku bakra, gde je radio kao rukovodilac građevinskih radova.

Posle rata oženio se sa Agneš Nojberger, poreklom iz Ade, sa kojom je imao jednog sina, Josipa. Pala Šosbergera je Muzej Jad Vašem odlikovao Zlatnom menorom za njegov tadašnji rad. Jedno vreme bio je predsednik Jevrejske crkvene opštine (CENTROPA). Preminuo je 2012. godine. Iako je Pal Šosberger bio veoma poznata ličnost, pretpostavljamo da je želeo ostaviti traga i o sebi, a ne samo o svojim sugrađanima.

Szügyi György (Đerđ Siđi)

Učenik Đerđ Siđi, koji je rođen 1887, sa svojim roditeljima živeo je ulici Ustava br. 36. Otac mu je bio Janoš Siđi, nadničar, a majka domaćica. Članovi porodice bili su evangelističke vere. Ovo istraživanje možemo veoma brzo zaključiti, budući da je očigledno da je u vreme izgradnje Sinagoge, mladić imao dvadesetak godina i nije se ustručavao da ostavi trag na zidu Sinagoge (*Ujvidék szab. kir. város lakosságának névjegyzéke 1901: 342*).

Da učinimo priču malo zanimljivijom, pomenimo i to da je Đerđ Siđi postao policajac, te da je učestvovao u jednom tragičnom udesu koji se dogodio u februaru 1914. godine. O toj nesreći u listu *Világ* čitamo sledeće: „Novosadski konjički policajci, Pal Horvat i Đerđ Siđi, vraćali su se sa dužnosti, uz železničke šine. U gustoj magli nisu primetili voz koji im je dolazio u susret, i koji je obojicu pokosio. Skoro dva sata ležali su pored šina, dok ih osoblje sledećeg voza nije smestio na voz i dovezlo u gradsku bolnicu. Obojica su u životnoj opasnosti“ (*Világ 1914/51*).

Prema novinskim izveštajima pokrenuta je istraga, ali nam nije poznat njen ishod.

Trosztler Vilmos (Vilmoš Trostler)

Vilmoš Trostler, prema nekim izvorima, rođen je 11. aprila 1906. a po drugim 10. aprila. Otac Albert bio je trgovac drvima, a majka, Berta Trostler, rođena Kon, domaćica. Imao je dve sestre, Livi-ju i Evu (SREMAC 2019: 257). Školske 1912/1913. godine upisao se u Jevrej-sku osnovnu školu u Novom Sadu, a po-tom 1916/1917. u prvi razred Evange-lističke gimnazije u Felšelevu (NÉMETH 1917: 15).

Možda se radi u istom Vilmošu Trostleru koji je 1930, u okviru jedne dobrotvorne akcije regentove supruge, priložio 12 pari čarapa i 9 pletenih šalova (*Az Ujság* 1930/272).

O njegovom ocu nemamo podataka, ali su ostali članovi porodice, uključu-jući i Vilmoša, život izgubili u Aušvicu (ŠOSBERGER 1998a: 369).

Weitzenfeld karmester (Vajcenfeld)

Bernat Jakob Ernest Vajcenfeld rođen je 1854. godine. Više godina bio je kantor i dirigent u novosadskoj Sinagogi. 1912. učlanio se u Kulturno udruženje mađarskih Jevreja (*Múlt és Jövő* 1912. október). Bio je aktivan i nakon odlaska u penziju, 1921. godine (ŠOSBERGER 1988: 139).

Bio je prvi Novosađanin jevrejske veroispovesti koga je kralj odlikovao 1926. godine, i to Ordenom Svetog Save, povodom 45. godišnjice njegovog rada. Tim tom povodom mu je Jevrejska crkvena opština 2. maja 1926. priredila veleepnu proslavu (RADO–MAYOR 1930: 123, 124). Bernat je iz Sinagoge deportovan u Aušvic 1944. godine, odakle se nije vratio (ŠOSBERGER 1998a: 313).

ZAVRŠNA REČ

ZAVRŠNA REČ

Impozantna arhitektonska celina novosadske Sinagoge na dostojan način čuva sećanje na period procvata jevrejske zajednice, ali je istovremeno bila i svedok njene tragedije. Urezana imena, kao i ona napisana grafitnom olovkom, svedoče upravo o ta dva perioda i pružaju nam informacije o ljudima koji su bili učesnici raznih istorijskih događaja, bilo da su ta dešavanja bila pozitivna ili negativna. Natpisi koje smo analizirali obuhvataju period između te dve krajnosti, tačnije period od izgradnje Sinagoge pa do 1944. godine, pri čemu smo pratili i društvenu raznolikost, koja je karakterisala jevrejsko stanovništvo Novog Sada i okoline.

Identitet lica koja se kriju iza imena obrađenih u knjizi se u nekoliko slučajeva može potvrditi bez ikakve sumnje,

dok je kod nekih imena, samo na osnovu imaginarne istrage, razotkriveno ko je sve mogao biti autor natpisa, na osnovu podataka kojima smo raspolagali. Iza većine imena sa zidova Sinagoge kriju se osobe jevrejske veroispovesti, ljudi koji su u periodu između dva rata imali važnu ili manje važnu ulogu u javnom životu Novog Sada; advokati, lekari, beležnici, članovi jevrejske crkvene opštine ali i pojedinci, đaci ili profesori škole koja se nalazila pored Sinagoge. Imena ne svedoče samo o pojedinačnim sudbinama, budući da se istovremeno sa upoznavanjem biografija ili delova biografija, upoznajemo i sa samim gradom Novim Sadom, u kojem su živeli i radili autori ovih natpisa, ali i sa njegovom društvenom, političkom i kulturnom pozadinom na početku 20. veka.

IZVORI

Dokumenti

MAGYAR ORSZÁGOS TUDÓSÍTÓ

Hírek

MAGYAR TÁVIRATI IRODA

Napi hírek

MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM ÉS LEVÉLTÁR

Az Országos Magyar Zsidó múzeum és könyvtár iratai (1930–1952) Adományköszöntők

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

Gyászejelentések adatbázisa

ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE GRADA NOVOG SADA

Dokumentacija Sinagoge

Korišćena literatura

8 Órai Ujság. Budapest, 267. szám, 1933. november 24.

ANDRAŠI, Olga. *Jevrejska osnovna škola u Novom Sadu 1796–1945.* Rukopis

ANTAL Szilárd; SZILAGYI Mária 2019. *Üzenetek a falakról.* Forum–ENU, Novi Sad

Az Ujság. Budapest, 21. szám, 1915. január 21.

Az Ujság. Budapest, 272. szám, 1930. november 29.

BRUCK Ferenc (szerk.) 1898. *Magyar Állami Polgári és Felső Kereskedelmi Iskola értesítője az 1897-98-iki tanévről.* Popovits M. Testvérek Könyvnyomdája, Újvidék

BRUCK Ferenc (szerk.) 1908. *Az Újvidéki Magyar Királyi Állami Felső Kereskedelmi Iskola értesítője.* Fuchs Emil és Társa, Újvidék

Buda és Vidéke. Budapest, 302. szám, 1898. november 1.

Budapesti Hírlap. Budapest, 327. szám, 1900. november 28.

Budapesti Hírlap. Budapest, 192. szám, 1906. július 15.

Budapesti Hírlap. Budapest, 107. szám, 1911. április 15.

Budapesti Hírlap. Budapest, 56. szám, 1916. február 25.

Budapesti Közlöny. Budapest, 175. szám, 1918. augusztus 4.

- Budapesti Közlöny*. Budapest, 110. szám, 1944. május 16.
- Délmagyarország*. Szeged, 74. szám, 1911. március 31.
- Délmagyarország*. Szeged, 240. szám, 1912. szeptember 10.
- Délmagyarország*. Szeged, 263. szám, 1942. november 19.
- Délmagyarország*. Szeged, 131. szám, 1943. május 21.
- Dunántúli Napló*. Pécs, 113. szám, 1938. május 20.
- DUNAINÉ Bognár Júlia; KANYÓ Ferenc 1996. A második világháború szegedi hősei és áldozatai.
In *Tanulmányok Csongrád megye történetéből 23*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged
- Esti Kurír*. Budapest, 55. szám, 1936. március 6.
- Földművelési Értesítő*. Budapest, 12. szám, 1916. március 19.
- Fővárosi Lapok*. Budapest, 317. szám, 1890. november 18.
- Friss Újság*. Budapest, 24. szám, 1912. január 28.
- Hétfő*. Budapest, 32. szám, 1942. augusztus 10.
- JEKELFALUSSY József (szerk.) 1892. *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*.
Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest
- Keleti Újság*. Cluj-Kolozsvár, 27. szám, 1932. február 5.
- Magyar Nemzet*. Budapest, 348. szám, 1900. december 19.
- Magyar Nemzet*. Budapest, 15. szám, 1943. január 20.
- Magyar Órások Szaklapja és Magyar Ékszeripar*. Budapest, 16. szám, 1913. augusztus 15.
- Múlt és Jövő*. Budapest, 1912. október
- NÉMETH Sámuel (szerk.) 1917. *A felsőlövői ág. hitv. ev. főgimnázium 1916/17-ik évi értesítője*. Reisz
Frigyes Könyvnyomdája Felsőőrött, Felsőőr
- Néptanítók Lapja*. Budapest, 22. szám, 1908. május 28.
- ÓZER Ágnes 2012. *Volt egyszer egy Újvidék*: adalékok az újvidéki társadalomtörténethez. Forum, Újvidék
- Pesti Hírlap*. Budapest, 145. szám, 1912. június 19.
- Pesti Napló*. Budapest, 53. szám, 1893. február 17.
- Pesti Napló*. Budapest, 286. szám, 1928. december 18.
- Pesti Napló*. Budapest, 48. szám, 1936. február 27.
- Pesti Napló*. Budapest, 55. szám, 1936. március 6.
- Prága Magyar Hírlap*. Prága, 289. szám, 1928. december 19.
- RADO, Mirko; MAYOR, Josif 1930. *Istorija novosadskih Jevreja*. „Uranija” štamparski zavod i izdavačko
poduzeće Martin Komloš, Novi Sad

- SREMAC, Radovan 2019. *Jevrejske porodice u Novom Sadu i okolini. Jewish Families in Novi Sad and the surrounding*. Zavičajni klub Opštine Šid, Šid
- STANČIĆ, Donka 2017. *Novi Sad: od kuće do kuće*. 2. Studio Bečkerek, Novi Sad
- ŠOSBERGER, Pavle 1988. *Novosadski Jevreji: iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu*. Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad
- ŠOSBERGER, Pavle 1998a. *Jevreji u Vojvodini: kratak pregled istorije vojvodanskih Jevreja*. Prometej, Novi Sad
- ŠOSBERGER, Pavle 1998b. *Sinagoge u Vojvodini: spomenici minulog vremena*. Prometej, Novi Sad
- ŠOSBERGER, Pavle 2011. *Naši sugrađani Jevreji: biografije*. Akademska knjiga, Novi Sad
- SZILÁGYI Mária; ANTAL Szilárd 2020. *Üzenetek a falakról/Poruke sa zidova/Messages from the Walls*. Akademija umetnosti, Novi Sad
- SZINNYEI József 1891. *Magyar írók élete és munkái*. 1. kötet. Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, Budapest
- Textil-Ipar*. Budapest, 13. szám, 1941. június 27.
- Tolnamegyei Közlöny*. Szegzárd, 126. szám, 1894. május 6.
- Tolnamegyei Közlöny*. Szegzárd, 268. szám, 1894. szeptember 23.
- UJVIDÉK SZABAD KIRÁLYI VÁROS TANÁCSA (szerk.) 1901. *Ujvidék szab. kir. város lakosságának névjegyzéke*. Összeállított az 1900ik évben foganatosított népszámlálás alapján. Ujvidék szabad királyi város tanácsa, Újvidék
- Világ*. Budapest, 51. szám, 1914. február 28.
- Zemplén Vármegye Hivatalos Lapja*. Sátoralja-Ujhely, 2. szám, 1909. január 14.

Izvori sa interneta

ANYAKÖNYVI ADATBÁZISOK

- <https://www.familysearch.org/search/collection/1743180> (A letöltés ideje: 2020. május 4.)
- ARHIVUM – PORTAL ARHIVA VOJVODINE – ANDRAŠI, Olga: *Sećanje na jevrejski Novi Sad* <https://arhivvojvodine.org.rs/archivum/2020/08/13/secanja-na-jevrejski-novi-sad/> (Pogledano: 4. okt. 2020.)
- CENTROPA – Megőrzött emlékek interaktív könyvtára, Schosberger Pál <https://www.centropa.org/hu/biography/schosberger-pal> (Pogledano: 2. sept. 2020.)
- YAD VASHEM – The World Holocaust Remembrance Center – The Central Database of Shoah Victims' Names <https://yvng.yadvashem.org/advanced-search.html?language=en&fromDeportation=true> (Pogledano: 6. okt. 2020.)

PORUKE SA ZIDOVA 2

Znakovi Jevreja

Katalog izložbe

Izdavač

Arhiv Vojvodine

Novi Sad, Žarka Vasiljevića 2A

www.arhivvojvodine.org.rs

Za izdavača

Nebojša Kuzmanović, direktor Arhiva Vojvodine

Autori izložbe i kataloga

Maria Silađi, arhitekta-konzervator

Silard Antal, reditelj

Recenzenti

Olga Andrašić, Ferenc Nemet, Anica Draganić

Stručna podrška

Jevrejska Opština Novi Sad, Culture Mode, CULTstore

Urednik

Anica Draganić

Prevod

Ferenc Nemet

Lektura i korektura

Ivana Draganić

Dizajn izložbe i kataloga

Maria Silađi

Tehnička realizacija izložbe

GROUP BRENDOMANIA DOO

Štampa

“Artprint Media”, Novi Sad

Tiraž

100 primeraka

ISBN 978-86-81930-06-9

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad

ISBN 978-86-81930-06-9